

МИХАИЛ БАХТИН У СРПСКОЈ
КЊИЖЕВНОЈ КРИТИЦИЗавод за унапређивање
образовања и васпитања,
Београд

Апстракт: У тексту се излаже преглед научних радова о Михаилу Бахтину у српској књижевној критици. Као полазиште се узима 1967. година кад је објављен први превод Бахтиновог дела на српски језик и прати се изучавање стваралаштва овог аутора до савременог доба. Рад нема за циљ да представи све текстове објављиване о Бахтину, већ да издвоји оне који су важни с теоријског или књижевноисторијског становишта. Уз то, пажња ће бити посвећена оним радовима у којима су показани могући правци тумачења Бахтина из перспективе других теоријских грана, као и они у којима су се наши бахтинолози нашли у плодном теоријском дијалогу са светским бахтинолозима.

Кључне речи: Бахтин, бахтинологија, хетероглосија, дијалогизација, полифонија, карневализација, структурализам

Појављивање првих радова о Михаилу Бахтину у српској књижевној критици ишло је укорак с објављивањем превода његових дела на српски језик. Како је динамика, или пре, судбина излазака његових дела у Русији била, у сваком смислу, специфична, то је и моменат њиховог превођења и рецепције у Европи и Америци био условљен тиме. Превод Милице Николић на српски језик Бахтинове студије *Проблеми њоетике Достојевској* из 1967. уследио је само четири године након њеног објављивања у Русији (тада, 1963. године, у Русији је ова студија објављена као допуњено и измењено издање оригиналне студије из 1929. године *Проблеми стваралаштва Достојевској*).

Предговор Николе Милошевића овом издању под називом „Бахтиново тумачење Достојевског“ може се сматрати првим нашим књижевнокритичким текстом о овом теоретичару. Кад се разматра Милошевићево тумачење Бахтина у овом тексту, мора се имати у виду да је то време када Бахтин још није био „Бахтин“, односно да је свеопшти теоријски „бум“ о овом ствараоцу наступио на Западу тек у годинама које ће уследити. Исто тако, Милошевићу нису могла бити позната остала његова дела,¹ па је вероватно и то разлог што у његовој оцени

1 Бахтинова монографија (докторска дисертација) *Франсоа Рабле и народна култура средњега века и ренесансе* објављена је у Русији 1965, а превод на наш језик уследио је тек 1978. године. Бахтинови текстови из књижевне теорије и естетике, обједињени у књизи *Вопросы литературы и Эстетике* 1975. у Русији, код нас су преведени 1989. године у књизи под називом *О роману* (превод Александра Бадњаревића). Део

Бахтинове мисли може да се осети извесна амбивалентност. Никола Милошевић у највећем делу своје анализе показује Бахтинов теоријски поступак на примеру романа Достојевског и издваја кључне теоријске појмове које уводи Бахтин. Тако српски теоретичар у свом тексту описује Бахтинову поставку полифоније, његову дистинкцију дијалогске и монолошке методе, самосвест јунака и ауторову реч у роману која према Бахтиновом виђењу постаје равноправна са свим осталим тачкама гледишта. Након исцрпне анализе, неочекивано, Милошевић долази до закључка да цела та теорија о полифонијском роману има слабости јер је Бахтинов прилаз Достојевском „прилаз 'споља', прилаз из перспективе једне онтолошке шеме која је суштински импрегнирана једном 'монолошком' интерпретацијом“ (Милошевић 1967: 48). Овакву оцену образлаже тврђом да Бахтин није поштовао методолошке принципе за које се сâм борио. Милошевић увиђа Бахтинов филозофски и интелектуални квалитет у самој анализи, али сматра да му је полазна тачка погрешна:

Бахтиново тумачење Достојевског је ингениозни покушај да се једна онтолошка шема, апстрактна, ванвременска, универзална, безузрочна и у основи статична, накалеми на конкретно књижевно ткиво.[...] Бахтинова погрешка је у полазној тачки његових размишљања. Теорија полифонијског романа је пример како се од погрешне полазне тачке може начинити наизглед максимално убедљива интелектуална конструкција (Милошевић 1967: 48–49).

Упркос оваквој, наизглед лошој, критичкој оцени, односно указивању на слабости Бахтиновог теоријског приступа, Никола Милошевић закључује своју анализу у позитивном тону, који чак прелази у похвални. „Штавише, могло би се рећи, без икаквог претеривања, да у серији твораца великих интелектуалних конструкција [...] М. Бахтину припада почасно место“ (Милошевић 1967: 49). Очигледно да је истанчани и искусни теоријски и филозофски ум Николе Милошевића интуитивно препознао новину и вишеслојност Бахтинове теоријске мисли, али управо због преурађеног тренутка, због немогућности сагледавања шире, потпуније слике ове поетике, наш теоретичар је наишао на извесна ограничења у разумевању. Без обзира на све те недоречености у сопственом тумачењу, он даје визионарски поглед на Бахтинову будућу рецепцију: „Надамо се да није далеко дан када ће дела овог аутора, која својим културно-историјским зна-

из зборника Бахтинових радова *Естетички словесног творчествa* који је у Русији објављен 1979, код нас је објављен у књизи *Аутор и јунак у естетској активности*, 1991. у преводу Александра Бадњаревића, а у целини тек 2013. као књига *Естетика језичког стваралаштва*, у преводу Мирјане Грбић. Још један зборник Бахтинових радова, *Литературно-критическе студије*, објављен је у Русији 1986, а преводи неких од тих текстова излазили су у нашој периодици од 1995. до 2012. Исте године објављен је и Бахтинов рани рад *К философии йосиуика*, из периода 1919–1921, који је нађен у рукописној заоставштини у деловима, а код нас је у преводу Душана Радунковића објављен 2010. године под називом *Ка философији йосиуика*.

чењем далеко прелазе оквире Русије, постати класични, незаобилазни део светске културне традиције“ (Милошевић 1967: 49). Тиме је Никола Милошевић не само утро пут домаћим бахтинолозима у годинама које ће да следе већ се поново потврдио као теоретичар способан да обухвати и прогнозира теоријска кретања на светском нивоу.

Десетак година касније, у књизи *Проза новој сџила* (1976), Љубиша Јеремић објављује текст „Бахтинов полифонијски роман“, који се, као и претходни, Николе Милошевића, односи на објављен превод *Проблема њоетике Досџојевској*. Љубиша Јеремић на самом почетку увиђа да се Бахтин својим предметом изучавања бави „стручно, уско специјалистички“, а истовремено и „широко“, додирујући и друге дисциплине, односно да се у њој поред поетике Досџојевског изучава и идеолошко значење формалних елемената његовог стваралаштва. Пре него што приступи анализи Бахтинове теорије, Јеремић, веома надахнуто, искорачујући из научно-критичког дискурса, износи похвалну оцену ове научне студије. Он готово да користи екскламације и поетске слике у свом суду: „Зато ова ретка књига од првих страница доводи читаоца у оно чудесно стање када се привидно сув научни текст прима готово као уметничко штиво које подстиче све давне и нерешене мисли, слаже их у нове односе и обасјава новим разумевањем“ (Јеремић 1976: 346). Очигледно је да овакво Јеремићево одушевљење одражава препознавање историјског тренутка у светској науци о књижевности, односно револуције у тумачењу и научно-теоријском стилу коју уводи Бахтин. У даљој анализи Љубиша Јеремић сагледава Бахтинов поступак у целини и детаљима, препознајући га као методолошку критику постојећих критичких приступа романима Досџојевског. Јеремић указује на појам полифоније који уводи Бахтин и објашњава га као врсту жанра која ставља јунака у позицију да стиче идеолошку ауторитативност и равноправност у односу на аутора. Он објашњава и Бахтинов појам дијалогичности којом се открива самосвест јунака и правилно истиче да је новина коју у тумачењу књижевног дела Досџојевског уноси Бахтин: могућност да се полифонијом и дијалогом идеолошко становиште јунака не посматра као социјално типична карактеристика већ као незавршено унутрашње језгро личности. У том смислу, он истиче да је управо дијалогска отвореност најважнија карактеристика Бахтинове студије. Одређена задршка према Бахтиновом теоријском приступу коју ипак испољава Јеремић је резултат, слично као и код Николе Милошевића, ограниченог приступа Бахтиновим теоријским радовима, односно ослањања на само једно од његових дела које је једино било преведено у том тренутку. Та задршка се код Љубише Јеремића односи на Бахтиново одбацавање „монолошких романа“ као мање вредних. Јеремић прецизно издваја Бахтиново учење по којем „дијалогски“ роман, какав је роман Досџојевског, доноси равноправна идеолошка становишта аутора и јунака, али оно

што он оцењује као слабо у тој теорији јесте Бахтиново превиђање да нису све идеологије равноправне: „Неки јунаци-идеје су обеснажени а неки фаворизовани“. Очигледно да Љубиша Јеремић овде не успева да сагледа до краја Бахтинов полифонијски систем, по којем равноправност гласа аутора и гласа јунака не значи фаворизовање било које идеолошке позиције унутар дела већ њихов дијалог и непрестано изграђивање кроз дијалог. Љубиша Јеремић ову теоријско-идеолошку „забринутост“ изражава имајући пре свега у виду Бахтиново одређење Толстојевог дела као монолошког, што значи лишеног оваквих полифонијских приповедних перспектива. Према Јеремићевом разумевању, код Толстоја се не може говорити о строго монолошкој методи, и томе у прилог наводи ликове Ане Карењине и Љевина као различите гласове унутар једног дела. Овај Јеремићев аргумент могао би, међутим, да буде полазиште за неку научну расправу која би могла да доказује супротно, односно Бахтину сагласно гледиште о управо јединственој, монолошкој позицији ова два лика. Своју анализу Јеремић закључује истим тоном као и на почетку, у којем се препознаје поздрављање новог, особеног теоријског стила: „Проблеми йоёйшике Достойёвској читамо колико Достојевског ради, толико и Бахтина ради. Ова је књига, једна од ретких и највишег реда, настала на неслућеним сусретима строго научног и надахнутог, тако рећи, уметничког мишљења“ (Јеремић 1976: 353).

Наш слависта Радован Матијашевић почетком осамдесетих почео је да се бави Бахтиновим стваралаштвом. У његовом преводу објављена је 1980. године књига *Марксизам и филозофија језика*, која ће касније у светској бахтинологији бити предмет спорења у погледу ауторства – Бахтина или Волошинова. Већ наредне године Матијашевић објављује и чланак „Велек contra Бахтин“ (Матијашевић 1981), у којем се односи према Велековим ставовима о Бахтиновој теорији, израженим на међународном скупу о Бахтину у Бергаму 1980. године. Матијашевић публику упознаје с Велековим ставом који је радикално другачији од Бахтиновог у погледу карактерисања стваралаштва Достојевског. Он се не устручава да изнесе свој вредносни суд о Велековом реферату, односно да истакне Бахтинову компетенцију за предметну тему – стваралаштво Достојевског: „За разлику од Бахтина, Велек није свој међународни реноме стекао као ингениозни интерпретатор Достојевског, већ првенствено као коаутор (са Остином Вореном) једне од најцењенијих савремених теорија књижевности и једне шестотомне историје модерне европске критике“ (Матијашевић 1981: 228). Матијашевић објашњава генезу Велековог бављења Бахтином – у оквиру склапања антологије критичких текстова о Достојевском, и преузимања Велекових ставова од стране теоретичара Стејсија који је објавио кратку историју руске критике, по којој обојица аутора сматрају нетачним Бахтиново виђење да у полифонијском роману Достојевског нема ауторове „последње речи“, односно његовог личног становишта:

Већ у овој краткој, успутној опасци, у Велеку откривамо будућег Бахтиновог антипода у генеалошкој контроверзији о Достојевском новијег времена. Колико Бахтин уздиже Достојевског у трансцендентне генеалошке висине полифонијског романа и полифонијског уметничког мишљења, толико исто Велек тог писца „спушта на земљу“ обичног (књижевног) монолозима (Матијашевић 1981: 230).

Он ову разлику види као разлику између платонизма (Бахтин) и аристотелизма (Велек) и истиче да се Велеков критички однос према Бахтину заснива на тенденцији враћања на деветнаестовековне приступе теорији књижевности.

Бахтинолошким конференцијама крајем осамдесетих година присуствовао је и други наш велики слависта, Миливоје Јовановић. У тексту „Домети и странпутице – Наслеђе Михаила Бахтина: одушевљење на Западу, заборав у СССР“ (Јовановић 1987), он извештава с Трећег међународног колоквијума о Бахтину Катедре за славистику Хебрејског универзитета у Јерусалиму, дајући истовремено осврт на вести из Москве које указују да ће се прекинути штампање Бахтинових непознатих текстова. Јовановић истиче развој бахтинологије на западу – у Америци, Канади, Француској, Енглеској, Немачкој, Холандији, Италији итд. и додаје да је навећи број реферата на поменутом колоквијуму био посвећен функционисању Бахтинове теорије дијалога у разним текстовима светске књижевности, а нешто мањи, генеалогички Бахтинове теорије. Миливоје Јовановић на овај начин упознаје нашу стручну јавност с важном улогом Мајкла Холквиста у америчкој бахтинологији, где је он стекао статус „гуруа“ на овом пољу након монографије из 1984. године *Михаил Бахтин*. Јовановић преноси и да је међу америчким изучаваоцима Бахтина све више оних који праве референце с Деридом. Излагања америчких бахтинолога, Јовановић у целини оцењује као импровизације ради постизања вербалног утиска:

[...] истини за вољу, америчко разумевање Бахтиновог контекста обележено је утилитаризмом, не заснива се на луцидним текстуалним рашчлањивањима, па је услед тога и у самом Холквистовом реферату о Бахтиновој теорији субјекта потпуно образложена била само веза са Ухтомским – утемељивачем теорије о хронотопу (Јовановић 1987: 44).

За разлику од Американаца, Јовановић истиче немачке бахтинологе, предвођене Ренатом Лахман, која се бави тумачењем Бахтиновог карневала у контексту контракултуре и других, попут Ханса Гинтера, Рајнера Грибела или Волфа Шмида. Он истиче да је мало радова било посвећено Бахтиновим религиозно-филозофским схватањима и у тој теми издваја немачког теоретичара Бориса Гројса који је описао Бахтиново филозофско-религиозно окружење од Хусерла до Шпета и Шестова, као и Ану Шукман, ауторку монографије о Лотману, која је представила Бахтина као хришћанског егзистен-

цијалисту. Јовановић потом објашњава да је његов рад о загонеткама Бахтиновог аутора одјекнуо као сензација и ново откриће јер је био везан за истраживања Вјачеслава Иванова, а потом и истраживања мађарске славистикење Лене Силард о одјеку Ивановљевог схватања дионизијства у Бахтиновој теорији карневализације: „У таквој констелацији приближне дефинисаности Бахтинових погледа наш прилог о 'загонеткама' Бахтиновог аутора одјекнуо је безмало као сензација и ново откриће...“ (Јовановић 1987: 44).

Ови радови показују да су наши слависти ишли укорак са савременом западном бахтинологијом, али да су за разлику од западних теоретичара имали бољи увид у домет бахтинолошких проучавања у СССР-у и Источном блоку.

Десет година након објављивања превода Бахтинове докторске дисертације *Франсоа Рабле и народна култура средњега века и ренесансе* и, очигледно, под њеним великим утицајем, Радивоје Микић 1988. године објављује студију *Посиујак карневализације* (Микић 1988). Премда је она, како њен поднаслов и упућује, посвећена књижевном делу Ранка Маринковића, може се сматрати да је то прва студија која у нашу књижевну критику уводи или преноси бахтиновски појам карневализације, примењујући га на једну партикуларну поетику. Већ и по самој структури ове студије, односно називима њених поглавља – Приповедни поступак, Инверзија слике света, Поступак карневализације, Гротеска, Иронија – уочава се да она кореспондира с Бахтиновом студијом, односно да је Радивоје Микић настојао да онај поступак који је Бахтин извео на делу Раблеа (и Достојевског у претходној књизи) примени на нашег писца. Пре него што започне анализу Маринковићевог дела кроз сваки од сегментата поступка карневализације (инверзија, карневализација, гротеска, иронија...), Микић даје теоријско објашњење и интерпретацију Бахтинових теоријских поставки читавог овог жанровско-стилског језгра. Истовремено прави референце и на теоријски рад Нортропа Фраја у делу *Анаџомија кријџике* који се у великој мери додирује с Бахтиновим књижевнотеоријским истраживањима, посебно у сегменту који се тиче увођења менипске сатире у савремену теорију:

Очигледно је да и Бахтин и Фрај у својим анализама указују на готово идентичне елементе менипеје, мада нема основе за претпоставку да је Фрај могао знати за Бахтинова истраживања. Та чињеница показује само једно: менипеја, или менипска сатира како је Фрај назива, није плод теоријских конструкција, него жанр са сталним карактеристикама и дугом традицијом, традицијом која је изоштрила представу о конститутивним елементима овог жанра. На другу традицију жанра указују примери које наводе и Бахтин и Фрај. Никако не може бити случајно ни то што и један и други наводе исте писце као представнике жанра (Микић 1988: 59).

Микић такође показује начин на који је Бахтин повезао карневалску традицију са сократовским дијалогом и како је своја проуча-

вања народне културе и празничних видова живота средњег века и ренесансе везао за карневал, смеховни принцип и процес њиховог транспоновања у књижевност: „Оно што је посебно значајно јесте начин на који је Бахтин извршио диференцијацију, начин на који је феномен карневализације успео да издвоји из разгранате традиције народне културе и да га повеже са темељним карактеристикама слике света коју срећемо код Раблеа и Достојевског“ (Микић 1988: 61).

Након неколико деценија затишја, кад се бахтинологија, у међувремену, већ увелико развила на Западу, добили смо у нашој књижевној критици 2007. године значајан текст Зорице Бечановић Николић „Бахтин и тумачење Шекспирових историјских драма: карневал и хетероглосија“ који је интегрални део њене студије *Шекспир иза огледала. Сукоби интeрпретација у рецеицији Шекспирових историјских драма у двадесетом веку*. Изучавајући Шекспирове историјске драме, ауторка на самом почетку овог текста констатује чињеницу да се Бахтин није у значајнијој мери бавио Шекспиром, али истиче да се показало да Бахтинови термини полифоније, хетероглосије, карневализације, гротескног реализма, дијалогизације одговарају као подстицајни теоријски алат у тумачењу Шекспировог дела:

Бахтинове тезе и појмови за којима се у читању Шекспирових историјских драма најчешће посезало, углавном потичу из студије о Раблеу али су се и проблеми хетероглосије или двогласне речи, затим полифоније и отворености краја, из студије о Достојевском, показали релевантним за анализу, баш као и теорија говорних жанрова, из његовог последњег стваралачког периода (Бечановић Николић 2007: 344).

Зорица Бечановић Николић зато најпре издваја она места у обе поменуте Бахтинове студије у којима се експлицитно помиње Шекспир, односно Бахтинов став да сва спољашња испољавања карневала код Шекспира одражавају његов смели реализам лишен сваке догме, а да се о полифонији код енглеског писца може говорити у контексту свих његових драма посматраних заједно а никако не у оквиру неке појединачне драме. У даљој анализи она се посвећује односу енглеског шекспиролога Грејема Холдернеса према Бахтиновој теорији и показује како је на примеру лика Фалстафа овај изучавацац показао подударање Бахтинове теорије о карневализацији и полифонији са Шекспировим књижевним светом. Бечановић Николић издваја и изучаваоца Франсоа Ларока који је у свом, како она каже, „бахтиновски интонираном тексту“ показао да се драма *Хенри IV* заснива на супротстављености месеојећа посту. Након праћења карневалских аспеката Фалстафовог лика из визуре различитих теоретичара, Бечановић Николић се враћа на Бахтинов став о монолошкој природи драме који је, према њеном схватању, било могуће оспорити теоријским аргументима пронађеним код Брехта и Цветана Тодорова:

Брехтово схватање „епског театра“ јасно је дијалошко и дијалогизовано: одбацивање илузије, као и удаљавање од лика и од текста подразумева

двогласну комуникацију с публиком од које се очекује да узврати истом таквом рецепцијом. Шекспирово позориште није Брехтово, али му није несродно, нарочито у историјским драмама, где нема превише историјског нијансирања, већ је реч о драмској артикулацији различитих политичких стратегија (Бечановић Николић 2007: 364).

Бечановић Николић указује и на схватање Цветана Тодорова по којем бахтиновска дијалогизација препозната у роману није ништа друго него одлика дискурса: „Цветан Тодоров је показао да су дијалошки квалитети које Бахтин приписује роману, заправо, одлике дискурса као таквог и да се не морају нужно везивати за жанр романа“ (Бечановић Николић 2007: 364).

Исте године излази и студија Марије Грујић *Бахтин и феминистичка књижевна анализа* (Грујић 2007) у којој ауторка критички разматра феминистичку критику Бахтина. Она у овом раду настоји да укаже на неутемељеност ставова појединих феминистичких критичарки у погледу њихове критике Бахтиновог концепта хронотопа родно одређеног као „мушког“. С друге стране, анализом Бахтиновог дијалогизма, она показује да је Бахтинов теоријски приступ, напротив, отворен ка читању које укључује и феминистичку визуру. „Другим речима, Бахтинов теоријски модел је отворен ка интерпретацијама које се базирају на систему вредности које заступа ‘родно читање’ Лин Пирс“ (Грујић 2007: 36).

Бахтиновим концептом карневала, посебно из перспективе студије о Франсоа Раблеу, бави се и Марија Ристивојевић у тексту „Бахтин о карневалу“ (Ристивојевић 2009). С намером да изведе систематично приказивање концепта карневала код Бахтина, она овде анализира и радове других аутора који се баве том тематиком и покушава да донесе закључке о разлогу велике популарности ове теорије међу теоретичарима културе и друштва. Приступајући темељној и систематичној интерпретацији Бахтиновог концепта карневала у студији *Франсоа Рабле и народна култура средњега века и ренесансе*, Марија Ристивојевић настоји да разграничи кључне Бахтинове термине – дијалог, полифонија, хетероглосија и карневал. Она се у том погледу позива на анализу изучаваоца Џејмса Запена по којем се ови термини могу сматрати синонимима пошто је утврдио да се у Бахтиновој књизи из 1929. *Проблеми стваралаштва Достоевској* појављује термин дијалогизам, у издању из 1963, *Проблеми њојешике Достоевској*, термин полифонија, а у књизи *О роману*,² хетероглосија:

Заправо сваки од ових термина служи описивању дијалошког међуодноса и сагласја разних говора као комплексне целине у својој различитости. Оно у чему се разликују је различити степен обухватности тих

2 Ристивојевић, позивајући се на Запена, овде наводи енглеско издање под називом *Discourse in the Novel*, што одговара нашем преводу књиге *Вопросы литературы и Эстетике* под називом *О роману*.

међуодноса. Односно, Бахтин кроз сваки од ових термина, иако на различит начин, описује исту ствар (Ристивојевић 2009: 198).

Рашчлањујући, даље, сваки од ових појмова, ауторка закључује да између полифоније и дијалогизације, на једној, и карневала и карневализације, на другој страни, постоји тесна, суштинска веза. Како је циљ њеног изучавања да покаже значај Бахтинове теорије карневала на савремену књижевну и друштвену критику, она приступа најпре тумачењу самог историјског културолошког феномена, карневала, а онда детаљно и систематично анализира тзв. Бахтинов карневал, ослањајући се на студију о Раблеу. Завршно али уједно и најинтересантније поглавље њеног рада посвећено је анализи Бахтинове рецепције на Западу и значаја и критике његове теорије. Она указује да, иако је Бахтин релативно касно откривен на Западу, осамдесетих година 20. века, за кратко време је његово дело извршило велики утицај на различите струје тумачења – од Елиота (структура карневала у различитим традицијама) до постструктуралистичких и постмодерних теоретичара – Дерида, Лакан, Фуко... Разматрајући однос бахтиновских појмова хетероглосије, дијалогичности и карневала са савременим дискурсом, она узима у обзир и читав низ теоријских приступа који имају критички однос према Бахтиновој теорији – од Хемфрија који проблематизује универзалност самог карневала, односно функционалност и применљивост Бахтинове теорије данас због мењања самог карневала од средњег века ка новијим временима, преко Кинсера који Бахтинов карневал сагледава као алегоријску критику Стаљиновог режима, до Хичкока и Јал Џангове који бахтиновску гротеску и принцип телесности у карневалу виде као лични Бахтинов приказ сопствене болести (остеомијелитис). У завршним разматрањима, Ристивојевић даје још један осврт на Бахтиново разумевање и функцију карневала, и у друштву и у књижевности, закључујући да се и ова теорија, као и свака друга, мора узети с резервом у неким сегментима:

Као и свака друга теорија, и ова има и добре и лоше стране. Нарочито је занимљиво питање примене овог концепта који је настао анализом Раблевих описа средњовековних и ренесансних светковина, на савремени свет. Ово питање је важно јер се овај концепт карневала налази у широкој употреби у различитим научним дисциплинама и у различитим контекстима. Уколико се у обзир узме време настанка Раблевих описа, затим Бахтиново тумачење и, приликом анализе неког културног феномена, то има у виду, онда ова теорија може бити плодносна. Међутим, у супротном постаје ограничена (Ристивојевић 2009: 208).

Филозофске аспекте Бахтинове теорије разматра Павле Павловић у тексту „Домети Бахтиновог дијалога“ (Павловић 2010). Он је ту фокусиран на филозофско схватање дијалога и његову везу с полифонијским романом. Зато у највећем делу свог рада он анализи-

ра студију *Проблеми њојейшике Достојевској*, али тако што настоји да укаже на утицаје ранијих теоретичара на развијање кључних Бахтинових теза. Позивајући се на различите изучаваоце Бахтиновог дела, Павловић издваја као најважније теоријске утицаје на Бахтина: Ничеа – у погледу карневала, Канта – у вези с концептом хронотопа, Грамшија – однос базе и надградње, Макса Шелера – критика монологизма, Лукача – теорија романа и културе уопште, Јакубинског и формалисте – дијалогичност итд. (Павловић 2010: 524). Значајну пажњу Павловић посвећује и утицају марксизма на Бахтинове теоријске ставове.

Од марксиста је Бахтин научио да у дијалогу гледа сукобе идеологија. С марксистима га веже интересовање за проблем настанка субјекта, његовог мишљења и лингвистичке активности [...] Захваљујући наслеђу марксизма, он никада није могао да прихвати структуралистичке идеје о језику као о јединственом, аисторијском фактору идеологије. Идеолошка димензија дијалога, као историјска категорија, никад није престајала да га занима (Павловић 2010: 526).

Анализом студије о Достојевском, аутор жели да покаже да је филозофска природа дијалога оно што Бахтина занима и да одатле полази и његово идеолошко становиште, које, према Павловићу, није до краја издиференцирано. По ауторовом разумевању, Бахтинова критика монолошког принципа (у роману и у филозофији) у основи има критику капитализма:

Бахтин се осврнуо и на капиталистичко изрођавање човека. Капитализам постварује и монологује дијалог. Достојевски се, по његовом мишљењу, борио против капиталистичког опредмећивања човека, а опредмећивање, постварење, једна је од главних особености монолошког романа и монолошког погледа на свет. Ипак, Бахтин је помало контрадикторан када говори о руској варијанти капитализма (Павловић 2010: 527).

Павловић се такође осврће и на однос Бахтина према хришћанству и православљу и начину на који је овај религијски поглед утицао на обликовање концепта дијалога. Након анализе у којој је показао утицаје различитих филозофских становишта на формирање Бахтинове теорије о дијалогу, Павловић заузима и критички став према неким њеним сегментима. Као и многи изучаваоци пре њега (код нас Јеремић нпр.), он слабости проналази у негативном односу Бахтина према монолошком принципу и стриктном сврставању Толстоја у монолошку традицију романа. Павловић чак сматра да код Бахтина, кад пореди Толстоја и Достојевског, преовлађују личне симпатије а не теоријска анализа. Исто тако, Павловић као критику истиче и Бахтиново одређење драме као монолошке форме:

Што се драме тиче, о коју се Бахтин највише огрешио, у њој аутор не мора бити присутан као неми ауторитет. Његов несливени дијалог са Другим можемо детектовати и имплицитно, у самосталности ликова и њиховој

психичкој вишеслојности. Стриндбергове драме су одличан пример за то (Павловић 2010: 533).

Павловићеве закључне мисли усмерене су на истицање начелних грешака Бахтинове теорије, али исто тако он даје и „препоруче“ како се „грешке“ могу отклонити и које се „решење“ може наћи:

Бахтинова се теорија напросто исцрпла [...]. Она је морала да погрешити на неком вишем нивоу. Можда преко приче о драмској објективности у роману и можемо да пређемо некако, али не можемо прећи преко његовог схватања драме. Које је, дакле, решење за Бахтинову полифонију? Свакако не у томе да се она избаци; потребно ју је само ублажити и говорити не о полифонији него о елементима полифоније (Павловић 2010: 534).

Иако овај текст, с једне стране, доноси солидну синтезу одређених Бахтинових становишта и претпоставке о могућим утицајима или прожимањима Бахтина с другим филозофским и теоријским струјама, ипак с друге стране залази у непотребно спекулисање о грешкама у теорији и начинима како да се оне превазиђу.

Развојни пут Бахтинове теорије дијалогизма разматра и Милица Мустур у раду „Амбивалентност теорије дијалогизма“ (Мустур 2011), с акцентом на унутрашње амбивалентности у самој теорији уз настојање да издвоји мања ограничења у њој. Ауторка се најпре осврће на природу рецепције ове теорије на Западу, којом су обухваћена међусобно супротстављена теоријска становишта, а која су сва преузимала дијалогизам с отклоном од његовог изворног значења. Милица Мустур то објашњава управо амбивалентном природом саме теорије која захтева да се тумач према њој дијалогски одреди. Она издваја дескриптивне и нормативне елементе теорије и разматра је из перспективе језичког дискурса:

Пратећи логику Бахтиновог излагања о дијалогизму, монолошки говор био би дакле супротан самој природи аутентичне језичке комуникације. На овом месту Бахтинова мисао о феноменологији језика (наизглед) постаје антиномична. Или је унутрашња дијалогизација природно својство говорне речи или је она то само у идеалном смислу. Другим речима, или се својим говором увек одређујемо наспрам туђе речи или то чинимо само условно. [...] Реч (исказ) која је усмерена директно и непосредно на свој предмет, дакле, постоји. Она је, по Бахтину, у супротности са унутрашње дијалогизованом речју; још више, она је у супротности са идеолошким становиштем самог Бахтина (Мустур 2011: 342).

Мустур објашњава на који начин је Бахтин у својим радовима извео везу између дијалогичне природе језика и романа и на основу тога направио разлику између две линије у историји европског романа – монолошку и дијалогску. Ауторка даље објашњава Бахтиново разумевање двогласне речи која се испољава на односу аутора и јунака. Она за анализу користи студије *Проблеми њојшике Досјојев-*

ској и Ауџор и јунак у естетској активности. Њен закључак у вези с развојем и амбивалентношћу Бахтинове теорије дијалогизма иде у правцу тога да се могу издвојити дескриптивни елементи ове теорије по којој је онда дијалогизам константа језичке комуникације и може се препознати у сваком романескном делу, и нормативни елементи, кад произлази да је дијалогизам специфичност једне посебне линије европског романа базиране на менипској сатири и карневализованом књижевности. Као вид ограничења ове теорије према којој је дијалогизму романа супротстављен монололизам других жанрова и идеолошких дискурса, ауторка издваја Бахтинов превид да се дијалогизам може детектовати управо у дискурсима чија је природа монололична:

Бахтин при томе превиђа да и идеолошко-догматска реч не мора по својој унутрашњој структури (не формалној структури, већ усмерености) увек бити монолошка у смислу директне, непосредно на свој предмет усмерене речи. Као што и деловање званичних инстанци (па и тоталитарних) не мора нужно сведочити о монолошкој озбиљности. И говор идеолошког дискурса истине, наима, може да изводи своју пародију, да сукобљава две речи и две свести у истом исказу, да спроводи своју карневализацију стварности [...] (Мустур 2011: 349).

Милица Мустур, потом, ову тезу доказује на примеру романа *Москва–Пејшушки* Венедикта Јерофејева. Унутрашњу амбивалентност Бахтинове теорије она показује истичући његов превид да монолошка озбиљност књижевне речи може исто тако да, из намере да стабилизује смисао уметничког дела, буде супротстављена карневалској, дијалогизованој релативизацији. Према њеном закључку, за Бахтина је дијалогизам био отклон од догматизма, али постављањем аутора као инстанце која управља дијалогизмом, он се удаљио од дијалогског релативизма који води полифонији и карневалу.

Почетак друге деценије 21. века обележило је, поред поменутих, још неколико значајних радова о различитим аспектима Бахтиновог стваралаштва. Један од тих радова је студија Андреа Лешић *Бахтин, Барџи, структурализам* (2011) која је оригинално писана на енглеском језику као докторска дисертација, а онда је, након одбране на колеџу Квин Мери и Вестфилд, неколико година прерађивана да би коначно добила облик у којем се наша пред српским читаоцима. Андреа Лешић овде покушава да истражи које додирне тачке постоје између Бахтинове теорије и структурализма, као и како Бартово удаљавање од структурализма доводи до приближавања ове двојице теоретичара. Ауторка полази од куриозитета да су Бахтина промовисали структуралисти, а да је он био архиантиструктуралиста. Могућност да се његово изучавање повеже са структуралистичким идејама појављује се ако се посматрају додири, утицаји и сарадња с кругом који су чинили Тињанов, Мукаржовски, Лотман. Она истиче да постоји разлика између структурализма у западној

Европи и структурализма на истоку Европе, у Русији, а да чињеница да је Ролан Барт био ближи источноевропском структурализму доприноси лакшем успостављању везе између њега и Бахтина. Као још једну важну карактеристику она износи да је Барт у теорији посматран не само као структуралиста већ и као критичар структурализма. Позивајући се на тумачење Џонатан Калера, ауторка утврђује да се Барт двојачко односи према схватању везе између лингвистике и структуралистичког проучавања књижевности: „Према томе, као што Калер показује, овде постоји дефинитиван амбивитет: да ли књижевно дјело само по себи функционише као језик, или је књижевност као цјелина та која функционише као језик?“ (Лешић 2011: 80) Бартову критику мимезиса у књижевности и увођење појма симулакрума као надређеног структуре, Андреа Лешић види као тачку где се могу спојити Барт и Бахтин, односно Бартов симулакрум и Бахтинов хронотоп:

[...] ипак мислим да постоје добри разлози за тврдњу да се Бахтинова концепција жанрова и њихових хронотопа могу схватити као моделирајући системи, будући да они обликују стварност (или неке њене аспекте) на посебан начин, кроз свој специфичан начин коришћења језика. Такође, мислим да постоји и веза између принципа иза идеје хронотопа и Бартове идеје да је књижевни текст симулакрум који језичким средствима репродуцира структуралне елементе свијета (Лешић 2011: 134).

Према разумевању Андрее Лешић, хронотоп имплицира идеју наративне структурације и спој између ова два теоретичара може се наћи у схватању да књижевно дело производи конотативна значења и ангажује читаоца преко простора и времена. Направивши осврт на анализу Емерсонове и Морсона, која представља чврсту аргументацију против структуралистичког тумачења Бахтина, Лешић се обазире и на то што су други изучаваоци, Мајкл Холквист и Катерина Кларк, полазили од Бахтинове студије „Ка философији поступка“ где су пронашли експлицитну критику „теоретизма“ и Де Сосира, али, по њеном виђењу, каснија Бахтинова дела јесу дијалог са структурализмом и садрже структуралистичке поставке о томе да иза сваког текста стоји језички систем. Ово становиште као и идеја да друштво структурира стварност кроз језик је, по њој, заједничка Бахтину и Барту. Андреа Лешић у другом делу своје студије показује значај Јулије Кристеве за почетак „масовне“ рецепције Бахтина на Западу. Као друга генерација структуралиста, Кристева, по њој, превазилази ограничења структурализма, управо уз помоћ новог читања Бахтина, кад његов дијалогизам „препакује“ у појам интертекстуалност:

Термин интертекстуалност је ускоро прихваћен не само као користан појам структуралистичког и постструктуралистичког идејног система, већ и као термин у новорођеној западноевропској бахтинологији [...]. У

то вријеме, и у годинама, па чак и деценијама које су услиједиле, импликације утјецаја Кристевиног тумачења Бахтинове мисли на његову рецепцију у западној Европи, као и на развој западноевропске књижевне теорије, нису биле до краја схваћене, а интертекстуалност као појам је пригрђена на начин који би се могао описати као поприлично некритичан (Лешић 2011: 193).

У студији *Рани Бахтин* (2012) Душан Радуновић анализира теоријске, лингвистичке и филозофске ставове у раним Бахтиновим радовима, сматрајући да је то полазиште за разумевање читаве његове књижевнотеоријске конструкције. Цео тзв. рани Бахтинов период Радуновић је поделио на шест целина према најважнијим делима која тада настају. Тако је први период у овој студији одређен Бахтиновим списом с почетка двадесетих година 20. века „Уметност и одговорност“ на основу којег препознаје утицаје и изворе за Бахтинову теоријску мисао – немачко неокантијанство, руски неоидеализам, рани руски формализам. Као кључни текст из раног Бахтиновог периода Радуновић издваја „Ка филозофији поступка“ посебно обрађујући пажњу на његову рецепцију у моменту откривања и објављивања, шездесет година након што је написан. Радуновић сматра да се већ у њему испољавају етичке димензије Бахтинове мисли, као и критика савремене филозофије и стваралачке активности због немогућности да се овлада бићем какво јесте. Он истиче да су овај спис многи теоретичари сматрали најавом постмодерне мисли. Као трећи сегмент Бахтиновог раног стваралаштва Радуновић издваја текст „Аутор и јунак у естетској активности“, такође објављен постхумно, на основу којег тумачи сложене и метафоричке концепте Бахтинове естетике. Овај спис је по Радуновићу важан јер се у њему уобличује Бахтинов однос аутора према јунаку као његовом симболичном другом. Хронолошки за овим текстом, средином двадесетих година, следи текст „Проблем садржаја, материјала и форме у језичком уметничком стваралаштву“ за који Радуновић сматра да је важан јер се у њему Бахтин бави естетским аспектом књижевног дела и упућује критику књижевно-научној методологији тадашње науке о књижевности зато што не почива на начелима системске естетике. У овом тексту, истиче Радуновић, дошло је и до својеврсног Бахтиновог разрачунавања с руским формалистима: „Из овога видимо да је, према Бахтину, нерешив проблем руске формалне школе произишао не толико из њихове опште методолошке оријентације (рецимо, стремљења ка егзактности), већ из полазног неспоразума око тога шта је предмет изучавања формалне анализе уметничког дела“ (Радуновић 2012: 109).

Рани Бахтинов период Радуновић одређује и радовима на пољу лингвистике и филозофије језика, али у њих убраја радове објављене под именом Волошинова – „Реч у животу и реч у поезији“ и *Марксизам и филозофија језика*, сврставајући се тако у ону струју бахтинолога који сматрају неупитним замаскирано Бахтиново ау-

торство ових студија. Из ових, како их Радуновић назива, Бахтин–Волошиновљевих радова произлази каснија Бахтинова усмереност на полифонију и дијалог у роману. Зато Радуновић *Проблеми стваралаштва Достојевског*, из 1928, позиционира у завршетак раног Бахтиновог периода: „Дакле, без методолошког увода, Бахтин пред читаоца ставља један од најдалекосежнијих али и најамбивалентнијих хибридних концепата који нам је његова мисао предала у наслеђе“ (Радуновић 2012: 163). Циљ овог истраживања је по Радуновићу да се покаже да се велики искорак у Бахтиновој мисли и поставка дијалогске и полифонијске природе речи у роману није догодила „сама од себе“ већ има основу у његовим раним радовима на пољу односа аутора и јунака, филозофије поступка и лингвистике и филозофије језика. Радуновић указује и на непотпуна и погрешна сагледавања различитости и раздвојености раног, естетичког, и зрелог, дијалогског, Бахтиновог стваралаштва због тога што није узета у обзир динамичка природа научне парадигме: „могли бисмо рећи и да покретачку снагу ране Бахтинове мисли треба тражити управо у несавршенству његовог раног теоријског модела тј. у инхерентној потреби да се иницијално назначен теоријски модел развије до својих пуних могућности“ (Радуновић 2012: 206).

У истој години као Радуновићева излази и студија Светозара Поштића *Бахтин и хришћанство* (2012), у којој након прегледа Бахтинових дела аутор приступа анализи Бахтиновог односа према хришћанству и према православљу посебно. Већ у поглављу у којем прави преглед Бахтинових дела где, позивајући се на Катерину Кларк и Мајкла Холквиста, издваја четири фазе или тематске групе стваралаштва, Поштић препознаје теме везане за хришћанство у свакој од тих фаза. Он уочава да већ у књизи *Аутор и јунак у естетској активности* Бахтин доводи у везу филозофију с теологијом и изражава ставове о синтези која се проналази у Христу. У најважнијим Бахтиновим делима, студији о Достојевском и студији о Раблеу, Поштић такође препознаје интересовање за тему хришћанства – у првој преко стваралаштва Достојевског, а у другој у целисти као дијалог с хришћанством. Као упориште за тезу да је хришћанство важна компонента Бахтиновог стваралаштва, Поштић наводи биографске податке о његовом пореклу из православне руске породице, а затим и да је својим образовањем, преко немачке филозофије, дошао у контакт с мисли о хришћанству и посебно крећући се у интелектуалном кругу руских религиозних мислилаца попут Берђајева, Павла Флоренског, Сергеја Булгакова, Лава Шестова, Вјачеслава Иванова. Читав Бахтинов рад на пољу карневала, у студији о Раблеу, Поштић тумачи у светлу дијалога с хришћанством, односно осуде римокатоличке инквизиције, а иконографију карневала преводи у прикривене хришћанске симболе – народни смех као јуродивост, природност и скромност карневалског човека као

хришћанску еманацију. Бахтинове теоријске мисли о аутору и јунаку, дијалогу и двогласној речи у роману Поштић преводи на теолошке симболе – аутора види као творца, јунака као божје створење између којих се успоставља дијалогски однос. Кроз прожимање две природе Христа, људске и божанске, афинитет према саборности (кроз карневал) и фигуру луде која симболизује подвиг јуродивости Христа ради, Поштић препознаје елемент православља у Бахтиновом стваралаштву. Узајамно прожимање или перихореза, што је по Поштићу основна претпоставка Бахтинове теорије, дефинисана је на Четвртог васељенском сабору у Халкедону 1451. године, чиме се успоставља јасна везаност за православну хришћанску теологију.

Овај рад скрупулозно износи аргументе за теолошки аспект читања Бахтиновог дела и надовезује се на постојећу струју тумачења у савременој бахтинистици.

Рад Александре Угреновић „У одсуству мајстора: домети и достигнућа бахтинологије“ (2015) значајан је у погледу објашњавања најпре феномена бахтинологије као младе науке, а затим и расветљавања појединих њених аспеката као што су биографске чињенице о Бахтину, појмови „бахтински круг“ и „бахтинизам“ те спорно ауторство одређених текстова. Угреновић тако објашњава да је бахтинистика млада наука коју чине различита поља изучавања – биографија, архивистика докумената и рукописа, филозофија, лингвистика, књижевна историја, текстологија, критика Бахтина, испитивање ауторства спорних текстова, научне конференције и бахтински круг као културни феномен неформалног кружока интелектуалаца где се у извесној мери испољава принцип полифоније гласова. Ауторку у највећој мери у овом тексту заокупљају досадашња испитивања Бахтинове биографије и ауторство спорних текстова. Она констатује да су многи изучаваоци наишли на неподударње између Бахтинове стварне биографије и документоване, писане. Различите године рођења, које је сâм Бахтин мењао у различитим аутобиографским документима, места живљења и школовања, као и околност одбране докторске дисертације без валидног документа – дипломе на основним студијама. Угреновић сматра да се овакве чињенице могу разумети ако се посматрају из визуре Бахтиновог стваралаштва, због чега ће се показати да принцип „званичног“, „официјелног“ за њега није представљао важност ни у животу, баш онако како је то образложио у својим теоријским разматрањима културолошких и књижевних феномена: „Бахтинове персоналије треба узимати врло опрезно, јер је аутор концепције полифоничног романа и карневалске стихије врло лако могао бити и стваралац жанра авантуристичко-митолошке биографије“ (Угреновић 2015: 252). Угреновић истиче податке, добијене из забелешки Бахтинових студената и будућих изучавалаца његовог дела, који показују његову јединствену предавачку харизму, али с друге стране и чињеницу да много његових текстова није сачувано:

Упркос високом степену развитка бахтинистике до данас не постоји списак свих Бахтинових радова, посебице оних који су остали у рукопису или су изгубљени а познати из других извора. Разлога томе је немало: млада наука бахтинистика, нерешен проблем спорних текстова и дискутабилног ауторства И. И. Канајева, В. Н. Волошинова и П. Н. Медведева, Бахтинов анимозитет према „папирологији“ и честољубљу, тј. пажњи према хронографу властите научне делатности, животне перипетије које су довеле до тога да многи рукописи буду изгубљени (Угреновић 2015: 253).

Посебно поглавље Угреновић, позивајући се на Васиљева, посвећује тзв. Бахтиновом двојном књиговодству, односно намерном остављању нетачних података о плановима свог научног истраживања у оквиру катедре на којој је радио као доцент да би се уклопио у очекивани оквир стаљинистичког друштва:

Данас се поуздано зна да је Бахтин водио „двојно књиговодство“ (Васиљев 2013: 61–71). Желећи да акцијом прикривања сачува истински рад и мишљење, који у таквим политичким околностима нити су били пожељни, нити су били потребни, потајно је писао самосвојне студије и „записе из подземља“, док је на седницама катедре и извештајима о пројектима Мордовског института износио пожељне планове рада (Угреновић 2015: 256).

Ауторка закључује да је слични мимикријски принцип Бахтин спроводио и у самим својим радовима, маскирајући филозофски критички дискурс филолошким или психолошким парадигмама, па тако полифонија као књижевно-језички теоријски појам јесте еквивалент друштвеном дијалогу, монологизам аутократском принципу, карневал супституција за демократију и слободу духа.

Александра Угреновић посебно обрађује Бахтинов рад на пољу лингвистике, односно његов допринос диференцирању поддисциплине – металингвистике, која укључује читаву теорију говорних жанрова и њихову примену, ванлингвистичку сферу као што је дијалог и двогласна реч, али и елементе књижевне стилистике, семиотике и поетике. Она подсећа да је Бахтин настојао да лингвистика постане наука о жанровима говора и да би као таква имала додира с филологијом, семиотиком, кибернетиком, филозофијом, естетиком и етиком. Угреновић у овом делу закључује да – иако се таква теорија још увек није формирала – није немогуће да савремена бахтинологија дâ нове резултате на пољу металингвистике надовезујући се на идеје транслингвистике Ролана Барта.

Ауторка посебно поглавље свог рада посвећује питању спорног ауторства студија *Фројдизам, Формални метод у науци о књижевности* (Медведев), *Марксизам и филозофија језика*, „О границама поетике и лингвистике“ и још понеком (Волошинов). Она износи историју професионалних и пријатељских односа ове тројице аутора двадесетих година 20. века у Витебску и Лењинграду, када се и формирао тзв. Бахтински круг, а потом истиче ставове савремених

бахтинолога који говоре у прилог или против тога да су ови тексто-ви Бахтинови. Као аргументе које налази у литератури она наводи изјаве чланова породице о околностима настанка ових текстова у дому Бахтина, финансијске разлоге, методолошке сличности ових и Бахтинових радова, потребу да прикрије маском своје име из идео-лошких разлога, дијалошки однос према сопственом делу:

Могући разлог је, сматра Н. Л. Васиљев, то што Бахтин није хтео да узме учешћа у пропаганди марксистичке методологије у филозофији и фило-логији, и то што није био формално везан за научне институције Лењин-града. Како би дошао до читалаца, Бахтин је могао да предложи необич-ни облик коауторства, у једној мери пријемчивог и његовим друговима који су делили Бахтинове идеје и разумели да другог начина да се објаве Бахтинови радови у блиској будућности нема. Притом, сви заговорни-ци те тезе наглашавају да су учесници овог експеримента остали на дос-тојанственом етичком нивоу (Угреновић 2015: 264).

Ауторка износи и онај аспект ове теорије који је ослоњен на Бахтинове усмене изјаве и њима контрадикторне писане белешке о ауторству односно коауторству, и легитимно питање бахтинистике да ли се самом Бахтину може и треба веровати по овом питању с обзиром на то да је маскирано ауторство и амбивалентност овог пи-тања и могућих одговора у сагласју с његовом теоријом о дијалошкој природи истине. Ову тему Александра Угреновић закључује пода-цима да је након уверења да се на то питање не може дати одговор, у савременој бахтинистици преовладао компромисни став да је у погледу спорних текстова дошло до сарадничког односа приликом стварања, али да се не може дати искључиви одговор о ауторству.

ЛИТЕРАТУРА

- Бечановић Николић, Зорица. „Бахтин и тумачења Шекспирових исто-ријских драма: карневал и хетероглосија“. *Шексвијир иза оледала*. Зорица Бечановић Николић. Београд: Геопоетика, 2007, 343–365.
- Грујић, Марија. *Бахтин и феминистичка књижевна анализа*. Београд: Задужбина Андрејевић, 2007.
- Јеремић, Љубиша. „Бахтинов полифонијски роман“. *Проза новој сџила*. Љубиша Јеремић. Београд: Просвета, 1976, 345–353.
- Јовановић, Миливоје. „Домети и странпутице. Наслеђе Михаила Бах-тина: одушевљење на Западу, заборав у СССР-у“. *Данас* 289 (1987): 43–44.
- Лешић, Андреа. *Бахтин, Барџи, сџрукџурализам*. Београд: Службени гласник, 2011.
- Матијашевић, Радован. „Велек contra Бахтин“. *Дело* 11/12 (1981): 228–233.

- Микић, Радивоје. *Послужујак карневализације*. Београд: Филип Вишњић, 1988.
- Милошевић, Никола. „Бахтиново тумачење Достојевског“ (предговор). *Проблеми њоеџике Досџојевској*. Михаил Бахтин. Београд: Нолит, 1967, 9–49.
- Мустур, Милица. „Амбивалентност теорије дијалогизма“. *Књижевна историја* 143/144 (2011): 339–352.
- Павловић, Павле. „Домети Бахтиновог дијалога“. *Књижевна историја* 142 (2010): 523–536.
- Поштић, Светозар. *Бахџин и хриџћансџиво*. Нови Сад: Академска књи-га, 2012.
- Радуновић, Душан. *Рани Бахџин*. Београд: Службени гласник, 2012.
- Ристивојевић, Марија. „Бахтин о карневалу“. *Еџноанџтројолоџки џро-блеми*, год. 4, св. 3 (2009): 197–209.
- Угреновић, Александра. „У одсуству мајстора: домети и достигнућа бах-тинологије“. *Књижевна историја* 155 (2015): 251–271.

Nataša Andelković

Bakhtin in Serbian Literary Criticism

Summary

This paper reviews scholarly works on Mikhail Bakhtin in Serbian literary criticism. The year 1967 is taken as a milestone, which is when the first translation of Bakhtin's work into Serbian was published, and the study of author's work until recent times is then outlined chronologically. The paper does not aim to present all the texts published on Bakhtin, but to single out those that are important from a theoretical-historical point of view, as well as those that show possible directions of Bakhtin's interpretation from the perspective of other theoretical branches, or those in which Serbian Bakhtinologists conduct theoretical dialogue with Bakhtinologists around the world.

Keywords: Bakhtin, bakhtinology, heteroglossia, dialogisation, polyphony, carnivalization, structuralism

Примљено 15. 9. 2021.

Прихваћено 25. 11. 2022.